

Державотворчий прагматизм у відкритому суспільстві

Олег Горенко,

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту історії України НАН України

На нинішньому етапі історичного розвитку країни відбувається серйозна апробація спроможності нашого політикуму до свідомого оновлення національного життя. Хто розраховував простим відкриттям якихось “шлюзів” швидко вимити з підвалів національної свідомості токсичний мул занедбаності людини, вже встиг зрозуміти марність своїх сподівань. Водночас, якщо підбивати підсумки нинішніх пошуків “всеохопного прагматизму”, доходиш висновку, що й у цій царині все залежить, у першу чергу, від нас самих. Як сказано в Євангелії від Луки, “добра людина із доброї скарбниці серця добре виносить, а лиха із лихого виносить лихе. Бо чим серце наповнене, те говорять уста її.” Ці слова, здається, вичерпно характеризують роль суб’єктивного чинника у справі вибору парадигми суспільного розвитку.

Нині в українському суспільстві спостерігаємо своєрідну конкуренцією історичних моделей прагматизму. Прагматизм сповідують, здається, лідери всіх серйозних політичних сил. Однак суть його кожен розуміє по-своєму та ще й інколи формулює не зовсім, м’яко кажучи, виразно. Тож у результаті збентежена громадськість здебільш змушена споживати своєрідний кон’юнктурний конгломерат новітніх підходів і застарілих звичок. Потреба прагматичної і зваженої оцінки загальнонаціональних перспектив стала занадто очевидною.

У розділі свого Послання до Верховної Ради “Європейський вибір” Президент України Л.Кучма звертає, зокрема, увагу на необхідність здійснення послідовної політики демократизації економічних процесів, утвердження повноцінних інститутів ринкової економіки та громадянського суспільства. Стратегія інституційних перетворень має узгоджуватися з визначеними Європейською Радою критеріями членства в ЄС (Копенгагенські критерії), які передбачають, зокрема, стабільність законів та інституційних структур, що гарантують демократію [1]. Тобто йдеться про раціональну гармонізацію української зовнішньої та внутрішньої політики. В такому випадку державотворчий прагматизм нам підказує, що найціннішим у міжнародному досвіді є не комплект готових рішень на всі випадки життя, а методологія наукового підходу до проблем суспільного розвитку, базові принципи їх вирішення, висновки щодо співвідношення загальнозначного та національно-

особливого.

Небезпечно забувати, що і сам “державотворчий прагматизм” існував і існує у різних іпостасях. В.Ленін, безперечно, також був прагматиком, коли на етапі очевидного провалу “військово-комуністичного державотворення” проголосив “нову економічну політику”. І той же Й.Сталін почувався залізним прагматиком, реалізуючи свої ірраціонально-радикальні державотворчі наміри, власну стратегію “шокової терапії” стосовно кризового постреволюційного суспільства. Тоталітаризм взагалі є, за своєю суттю, абсолютизованим державницьким прагматизмом, доведеним до уніфікованого і безжального абсурду.

Демократія також пройшла складний шлях утвердження прагматизму і збагатилася великою кількістю різноманітних рецептів. Якщо вірити М.Веберу, сучасний західний прагматизм є не що інше, як модифікація жорсткого духовного раціоналізму, котрий внаслідок рішучих перетворень посів, врешті, чільне місце у базовій системі цінностей протестантської етики. Наше типове уявлення про прагматизм як послідовну концепцію “беземоційних”, позбавлених сентиментів і невблаганно раціоналістичних управлінських рішень на основі максимізованого егоїзму, багато в чому визначається, з одного боку, психологічною спадщиною власного казарменого мислення, а з іншого – примітивізованими уявленнями про сучасний ефективний менеджмент. Тому й не дивно, що досить часто для багатьох керівників різних ланок і сфер діяльності ідеальною моделлю менеджменту на пострадянських теренах уявляється дуже своєрідна суміш партійного райкому і транснаціональної корпорації. Така модель дійсно має вигляд досить привабливого синтезу зворушливої патріархальності і блискучого модерну, однак має скромні перспективи з точки зору ефективності.

Ті, кому вдається швидко і безболісно подолати консервативні забобони, або ж ті, хто вже давно існував в іншій системі духовних координат, отримують незаперечні і вирішальні конкурентні переваги на рівні особистості. Їм не потрібно витрачати дорогоцінного часу на етично забарвлені пошуки прагматизму. Священні та невід’ємні права індивіда в індустріальному суспільстві – здійснювати придбання, володіти і здобувати прибуток – не ставлять їх перед якоюсь моральною дилемою, а є виключно стимулом для дії.

Е.Фромм, торкаючись у праці “Мати чи бути?” проблеми феномену так званого “модусу володіння”, відзначав, що надзвичайна упередженість наших тверджень обумовлюється тим, що ми живемо в суспільстві, яке базується на трьох стовпах: приватній власності, прибутку і владі. Не має значення, звідки взялася власність, та й сам факт володіння нею не накладає ніяких зобов’язань на її власників. Принцип, на думку Е.Фромма, полягає ось у чому: “Яким чином і де була придбана власність, а також те, що я збираюся робити з нею, нікого, окрім мене, не повинно цікавити; поки я не порушую закону, я володію абсолютним і нічим не обмеженим правом на власність” [2].

Така селективна прагматизація світогляду власника отримала в Україні надзвичайну популярність, і, можливо, саме тому сьогодні у нас суттєво переважають темпи утвердження прагматизму володіння, відокремленого від критерію ефективності. Мабуть тому в нас так і не спостерігається зміцнення суспільних позицій “ефективних власників”, талановито оспіваних класиками

ринку. Увесь прагматизм починається і завершується ідеологією максимізації прибутку, що невідворотно штовхає до забуття довгострокових перспектив суспільства, стабільності і збалансованості його розвитку.

Державотворчий прагматизм диктує необхідність переходу до якісно нового розуміння ефективності. Та й сам курс на європейську інтеграцію, засвоєння європейського досвіду – це, перш за все, адекватна рецепція європейського розуміння ефективності. Йдеться не про сліпе наслідування його як неперевершеного взірця, а про методологічний аналіз цього історико-культурного явища.

Цікавим видається порівняння європейської та китайської концепцій ефективності у праці сучасного французького філософа, китаєзнавця Ф.Жюльєна. Європейська традиція, на його думку, зводить ефективність до цілеспрямованості і результативності дії і не позбавлена внутрішніх протиріч. Китайці ж розуміють ефективність як мистецтво управління людьми, що відображено ще у їхніх стародавніх творах зі стратегії. У цьому випадку йдеться не про творчу діяльність, а про перетворюючу, не про переконування, а про маніпуляцію людьми.

Характеризуючи європейське бачення ефективності, Ф.Жюльєн нагадує афоризм молодого Клаузевіца: “Прагни до найважливішої мети, до вирішальної мети, яку тобі під силу досягнути; обери для досягнення цієї мети найкоротший шлях, який ти відчуєш себе в силі подолати”. На думку дослідника, зазначений вислів демонструє орієнтацію виключно на ефективність, а моральна сторона справи повністю ігнорується [3].

Можна пригадати симпатії радянських прагматиків періоду горбачовської “перебудови” до Клаузевіца. Однак у наших сучасних прагматичних рецепціях варто було б трохи більше брати до уваги те, що розвинена Європа давно переросла таке спрощене розуміння ефективності. Європейський прагматизм став значно більш соціальним, людянішим, принаймні в межах власних кордонів. Можна, звичайно, сповідувати й інші моделі прагматизму, приміром, американський “тейлоризм”, китайську “модернізацію в чотирьох галузях”, керуватися державотворчою логікою “малих тигрів” Південно-Східної Азії або ж взагалі пригадати “казармений раціоналізм” тощо. Але ж чи відповідатиме це сучасним досягненням демократії, яка, власне, і звабила нас стати на сльизький шлях радикальних суспільних перетворень? Адже навіть такий сучасний ідеологічний інтерпретатор класичного європейського прагматизму, як Рада Європи, наполягає на тому, що зміни якісних характеристик політичного середовища мають реально сприяти економічному і соціальному поступу [4].

Тобто, у європейському розумінні будь-яка прагматична орієнтація, спрямована на досягнення якісних змін політичного середовища, вважається нонсенсом, коли вона не сприяє економічному і соціальному поступу. Такий прагматизм просто не може вважатися “державотворчим”, хоча й цілком може при цьому відповідати критеріям індивідуального прагматизму найкмітливіших членів суспільства.

Попри всі сучасні складності й суперечності, очевидним є те, що навіть коли б на нинішньому етапі національного розвитку нам заманулося взагалі відмовитися від будь-якої інтеграції (а ЄС останнім часом досить відверто глузує

з наших невтомних євроінтеграційних реляцій), все одно ретельно вивірена програма загальнодержавного “євроремонту” залишилася б самоцінною. Адже, приміром, саме таким шляхом оновлення прямує наш провідний зовнішньоекономічний партнер – Росія, випереджаючи нас, до речі, за багатьма показниками впровадження європейських стандартів. За існуючої ситуації патетично обгрунтована відмова від вивчення та практичного врахування багатого російського як позитивного, так і негативного досвіду була б кроком не прагматичним, а навіть шкідливим для сприйняття досвіду європейського. Кваплива “втеча від Росії” означала б лише визнання нездоланної історичної переляканості, прогресуючої власної інтелектуальної недолугості та глибинної невпевненості у власних силах. Окрім того, це було б відчутним ударом і по російській демократії, що неодмінно створило б серйозні загрози для демократії української.

Близькість треба відчувати і використовувати для спільного лікування застарілих історичних хвороб або ж хоча б для звичайного збагачення досвіду використання лікувальних методик. Адже якби свого часу уславлений хірург М.Пирогов в умовах польового шпиталю раптом вирішив орієнтуватися лише на поранених одного етнічного типу, то навряд чи це посприяло б зростанню його майстерності.

Для розуміння міжнародного досвіду як методологічного аспекту спілкування з навколишнім світом має виключно важливе значення питання цілісності. На переламних етапах історії ця проблема завжди постає особливо гостро.

Симпатии прагматизму витримують шалений тиск як з боку глобалістів, так і з боку ізоляціоністів. Їм доводиться балансувати між одними й іншими задля власного збереження. Глобальне середовище, набуваючи інколи знайомих ознак “незбагненого всесвіту”, багато кого навіть розхолоджує. Це позначається також і на суперечливому процесі пошуку, селекції, засвоєння та практичного використання міжнародного досвіду, і, зокрема, досвіду європейського. В таких умовах державотворчий прагматизм вимагає нарощування власних зусиль і власних інтелектуальних ресурсів.

Проблема вибору парадигми для нашого суспільства завжди була надзвичайно гострою. Інколи досить кумедно виглядає одночасна практична реалізація кількох майже несумісних парадигм. Всеохопна “багатовекторність” нашого мислення, неповторне вміння “твердо дотримуватися всіх принципів” переважає будь-які історичні аналоги, але не може замінити реальну комплексність. Набуті таким чином нові знання неможливо перевірити практикою, оскільки при невдачах завжди залишається нез’ясованим, чи викликані вони помилковістю відбору концепції, чи колективним небажанням і неспроможністю реалізувати будь-що. Державницька “непрагматичність” на певному етапі набула ознак характерної складової нашого типу культури. Парадоксально, але це відбулося саме тоді, коли постала потреба сформулювати якісно нові, значно прагматичніші зв’язки між державою і людиною.

Безумовному врахуванню підлягає й та обставина, що цивілізаційна сумісність відіграє дуже суттєву роль. Один з провідних російських європейців академік В.Журкін нагадує загальновідомі чинники європейського єднання, а саме той незаперечний факт, що унікальні успіхи і риси європейської інтеграції

суттєво обумовлюються приналежністю всіх держав європейської спільноти до однієї й тієї ж цивілізації. В основі культури цих держав лежить одна й та сама світова релігія, в них утвердилася однотипна суспільна система, базовими елементами якої є ринкова економіка, організоване громадянське суспільство, демократична і правова держава, розвинута система соціального захисту. Як виявилось, турбулентний розпад “нової історичної спільноти – радянського народу” розвів національні складові колись, здавалося, єдиного організму дуже далеко. Держави – члени СНД є значно різномірними, ніж європейські. Виявилось, що попередні національні “розбіжності у розумінні несвободи” були значно меншими за нинішні “розбіжності у розумінні свободи”. Демократично налаштовані прихильники поглиблення інтеграції пострадянського простору говорять, що потрібно активніше рухатися у напрямку досягнення економічної, соціальної та політичної стабільності на базі ринкових і демократичних перетворень [5].

Ймовірно, український державотворчий прагматизм потребує раціональної гармонізації двох стратегічних напрямків інтеграції як двох напрямків включення у потік всесвітньої історії. Цілком очевидно, що втрата Росії на шляху до Європи означала б для нас втрату потужної складової потенціалу національної історії (попри всю суперечливість структури цього потенціалу). В той же час, втрата Європи на шляху до СНД означала б втрату життєво необхідної складової всесвітньої історії. Шлях гармонізації – це методологічно вивіреним шлях набуття нового рівня власної внутрішньої зрілості за всіма ключовими цивілізаційними показниками із прагматичним використанням та дбайливим ставленням до всього вигідного і конструктивного у галузі міжнародної співпраці. Можливо, це єдиний шлях виживання в умовах гострої міжнародної конкуренції. Адже для визначення сучасного всеосяжного охоплення сфер господарського і соціального життя та максимально жорсткого змагання деякі зарубіжні фахівці пропонують навіть ввести новий термін – “гіперконкуренція”. Тепер від успіху (або неуспіху) у такій конкуренції залежить уже не тільки доля десятків галузей економіки, але й збереження мільйонів робочих місць, а відповідно – добробут величезних мас працівників, що безпосередньо пов’язано зі стійкістю всієї системи соціальної стабільності в суспільстві [6].

Цілком очевидно, що романтична епоха українського державотворення вичерпала себе. Однак чи прийшла їй на зміну прагматично твереза самооцінка та рятівний раціоналізм? І чи так вже й потрібно повністю позбавлятися самої ідеї романтичної України? Романтичної у цілком прагматичному сенсі спільної любові до рідної землі? Практика будь-якої національної державності більш ніж переконливо доводить, що державотворення за межами етичного простору швидко втрачає будь-які ознаки прагматизму, оскільки прагматизм і цинізм – це різні речі. Якщо метою прагматизму є стабільність і сталий розвиток, то цинізм може гарантувати лише швидкий зиск з великим потенціалом невиліковної суспільної кризи. І чи не є це насправді ключовою проблемою перехідного етапу, на якому населення перетворюється в народ, коли “формальні громадяни” створюють якісно нове суспільство з відповідною системою загальноновизнаних моральних цінностей та якісно новими підвалинами державно-правової

свідомості?

Прагматизм, який здатний лише клонувати українських політичних “зомбі”, який не забезпечує справжньої економічної і духовної свободи особистості, а знову робить громадянина заручником гри “потойбічних сил” – такий прагматизм навряд чи потрібен Україні як незалежній державі. І хоча “надлюдська” і позанаціональна державність нашого нещодавнього минулого окрім схоластичного і неефективного ідеологізму залишила по собі цілу плеяду талановитих і досить прагматичних менеджерів, прагматичних творців у галузі тауки і техніки, обдарованих борців за збереження іскри людяності у мистецтві, однак все ж головне питання прагматичного впровадження нової інноваційної моделі суспільного розвитку вчасно так і не було вирішене. Тому будь-яка спроба паліативного перетворення “надлюдської позанаціональної державності” у “позалюдську національну” в умовах загострення міжнародної конкуренції виглядатиме абсолютно нелогічно. Український прагматизм матиме реальну перспективу лише тоді, коли базуватиметься на українській філософії серця. Стандартний, механістичний прагматизм може запровадити будь-хто, навіть не обов’язково українець. Та й самі українці, між іншим, для переможного утвердження “безсердечного” прагматизму на українських чорноземах зовсім не є обов’язковими, оскільки славнозвісне відкрите суспільство має фактично необмежений доступ до світового ринку робочої сили. Соціальність процесу суспільного виробництва не виникає сама собою.

За відомим висновком В.Парето, будь-який оптимум суто економічних зв’язків у суспільстві може успішно триматися досить довго і без усунення соціального дисбалансу. І хоча це також буде прагматизмом, та все ж прагматизмом не національного, а, скоріше, колоніального зразка. Що ж до громадської думки, то примусити широкий загаль повірити у “справжність” свого вибору можна безліччю способів. Як пише Е.Фромм, те, що люди сприймають мундири і титули як реальні ознаки компетентності, не відбувається саме собою. Відомо, яким покірним і пластичним стає розум, приспаний заялженими фразами.

Протягом політичної гіперактивності епохи незалежності відбулася помітна «демістифікація» політики. Разом з тим з’ясувалося, що творення морального простору суспільства залишається цілком прагматичним завданням всього суспільства. Істиний державотворчий прагматизм не руйнує мораль, а створює надійні правові засади її ефективного функціонування, створює і дбайливо оберігає “правила гри”, обов’язкові для всіх членів суспільства. Адже прагматизм і суспільна мораль не спроможні гарантувати своє існування за рецептами офшорної зони. Тож чи не призводять часом цілком зрозумілі прагнення деідеологізації, раціоналізації та деміфологізації до парадоксальної втрати потенціалу віднайдених раціональних онтологій?

На переконання Ф.Хайєка, весь елементарний інструментарій цивілізації є результатом спонтанного розвитку. Величезне значення спонтанної форми організації полягає для цього вченого, перш за все, у можливості створення “великого і відкритого суспільства”. У своїх теоретичних пошуках на ниві культурології він звертає увагу не стільки на генетичний відбір здібних індивідів, скільки на селективний розвиток правил, способів поведінки та інституцій, що

лежать в основі людського співжиття. На відміну від дарвіністських підходів, згідно з якими відбір “переможців” не має нормативного наповнення, описаний Ф.Хайєком процес культурної еволюції діє на користь правил і способів поведінки, які у певному сенсі є корисними, вигідними або бажаними. Таким чином, культурна еволюція за допомогою селективного процесу призводить до появи “бажаної” концепції, яка реалізується і зберігається у подальшому.

У розумінні Ф.Хайєка ліберальний ринковий устрій може розглядатися як кінцева мета еволюції. Сам філософ найчастіше називає такого роду спонтанний устрій ринку каталаксією. Оскільки процес еволюції не піддається вольовому регулюванню, він завжди вестиме у невідоме, відкрите майбутнє. Тому й вимагає Ф.Хайєк створення та підтримання рамкових умов, що стимулюють еволюційний процес у такий спосіб, який ми вважаємо бажаним.

Німецька дослідниця Е.Кляйн абсолютно справедливо, на нашу думку, зауважує, що найсуттєвішою вадою теорії Ф.Хайєка є недостатнє врахування людської натури. Для конституювання “відкритого суспільства” у кінцевому підсумку повинна змінитися людина. Це означає, що реалізація ідей Ф.Хайєка потребує, на жаль, інших людей [7].

Схоже, щось подібне ми вже проходили. У даному випадку цікавить лише, чи спроможні ми нагромаджувати суспільні технології і чи налаштовані на це взагалі і зокрема? Тобто, налаштовані ми на нагромадження раціоналізму, чи нашим історичним покликанням є існування у царині ірраціональної свободи? Питання далеко не другорядне, оскільки ринкові процеси неухильно приводять окремих індивідів до дуже різних результатів, які, на погляд Ф.Хайєка, люди не мають права оскаржувати, коли вони один раз вже висловилися за цю форму економічної організації.

У зв'язку з цим видається доречним вчасно замислитися хоча б над самою назвою класичної праці Л.Ерхарда – “Добробут для всіх”. Така соціалізована концептуальність не повинна занадто відлякувати запеклих “риночників”. У подібному слогані немає нічого антиринкового, адже йдеться не про “багатство для всіх”, якого, без сумніву, ніколи “на всіх” не вистачатиме, а лише про добробут, що в еру високих технологій і в межах цивілізованих уявлень про пристойне людське існування зовсім не видається утопією для держави з таким потенціалом, як українська.

Незважаючи на помітне посилення критики соціальної ринкової економіки, важко заперечувати, що саме така модель (оскільки вона побудована на принципах економічної свободи, субсидіарності та громадянської солідарності) є суттєво прагматичнішою відповіддю на виклики глобалізації, аніж будь-які беззахисно відкриті чи безнадійно закриті та зарегульовані зразки організації державного життя. Адже й сам Ф.Хайєк, між іншим, наполягав, що головна проблема – визначити, які саме сподівання треба гарантувати, аби забезпечити максимальну можливість справдження сподівань загалом [8].

Отже, у своїх пошуках прийнятної моделі прагматизму для початку ми маємо хоча б просто активніше і сміливіше впливати на процес формування правил навколишнього соціального світу, на ті обставини, які визначають стиль наших успішних дій, заздалегідь не лякаючись складностей їх осягнення і власної відповідальності. Реалістична програма національного оновлення може бути

сформульована лише після прагматичного усвідомлення ідентичності незалежного існування держави і особистості, в результаті повноцінного тлумачення прав людини у їх соціально-економічному, політичному і суто духовному вимірі.

Література:

1. Послання Президента України до Верховної Ради України “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 – 2011 роки”. – Київ, 2002. – С. 21-22.
2. **Фромм Э.** Психологизм и религия; Искусство любить; Иметь или быть? Пер. с англ. – К., 1998. – С. 251.
3. **Франсуа Ж.** Трактат об эффективности. Пер. с фр. – Москва – Санкт-Петербург, Московский философский фонд. Университетская книга. 1999. (Paris, 1996). – С. 51.
4. **Швиммер В.** Передне слово. / Збірка договорів Ради Європи. Офіційне видання. – К., 2000. – С. 9.
5. **Журкин В.** Институт Европы РАН. Основные научные направления. // Новая и новейшая история. – 2001. – № 6. – С. 6.
6. **Черковец О.** Глобализация сотрудничества или конкуренции? // Экономист. – 2002, № 10. – С. 9 – 11.
7. **Klein E.** Die Durchsetzung liberaler Marktwirtschaften – ein Evolutionsautomatismus? / Zwischen Krise und Konsolidierung. Gefordeter Systemwechsel im Osten Europas. Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien. Jahrbuch 1994/95. – München/Wien. 1995. – С. 19 – 32.
8. **Хайек Ф. А.** Право, законодавство та свобода. Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3 т. – Т.1.: Правила і порядок. К., 1999. – С. 31; 152 – 153.